

Istraživanje migracija iz kvalitativne perspektive: od kategorija do procesualnosti

DOI: 10.5613/rzs.52.3.1

UDK 314.15:303.022

314.15.044/.045-055.2(497.11)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 16. 3. 2022.

Dunja POLETI ĆOSIĆ <https://orcid.org/0000-0003-3179-6147>*Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija**dunja.poleti@gmail.com*

SAŽETAK

Cilj ovog rada jeste da čitaocu predstavi prednosti izučavanja migracija iz kvalitativne perspektive, koja je i pored svoje dokazane valjanosti i dalje podzastupljena i u senci istraživanja inspirisanih (neo)pozitivističkim, kvantitativnim i statističkim metodama u migracionim studijama. U radu se tvrdi da kvalitativna, a naročito biografska istraživanja, omogućavaju da se migracije istraže u svojoj procesualnosti, da se ispita odnos međusobne povezanosti strukture i agensnosti u svim migracionim fazama i da se prepoznaju odnosi moći koji utiču na nejednake ishode ovih kretanja. Važnost i dometi kvalitativnih pristupa prikazani su kroz analizu konkretnih metodoloških rešenja i nalaze dobijene u okviru istraživanja koje se bavi fenomenom savremenih međunarodnih migracija žena iz Srbije u evropskom kontekstu. U prvom delu rada dat je pregledni prikaz primene teorijskih i metodoloških pristupa u studijama o migracijama, da bi zatim detaljno bili opisani konkretni metodološki postupci i relevantni nalazi iz spomenutog istraživanja. Glavni doprinos ovog rada jeste da pokaže na koji način se pomoću kvalitativnih istraživanja preispituju i dekonstruišu kategorije u okviru kojih smo navikli da posmatramo migrante, a koje zapravo predstavljaju odraz administrativnog upravljanja međunarodnih kretanja.

Ključne reči: žene u emigraciji, agensnost, biografski metod, migrantske strategije, Srbija

1. UVOD

Kretanje stanovništva se danas prepoznaje kao jedna od osnovnih karakteristika savremenog društva te se naša era često naziva "erom migracije" (Castles i Miller, 2009). Neosporno je da su ekonomska globalizacija, revolucije u sferi tehnologije, transporta i komunikacije, kao i transnacionalne zajednice omogućili razmenu robe, informacija, ideja, čime je pospešeno i olakšano kretanje ljudi. Na to koliko

Posebnu zahvalnost dugujem prof. dr Mirjani Morokvašić, bez čije podrške ne bih uspela da sprovedem terenski deo istraživanja na način na koji je to bilo urađeno.

su migracije važan fenomen u savremenom društvu najbolje ukazuje proliferacija radova, empirijskih istraživanja, akademskih studija i projekata koji se bave ovom temom.

U svojoj naučnoj konceptualizaciji termin migracija ima različita značenja, te se ne može govoriti o pojmovnom konsenzusu. Pored toga što nije sadržinski ujednačen, on nije ni vrednosno neutralan. S jedne strane, kada se koristi za opisivanje prostorne mobilnosti aktera nižih socio-ekonomskih statusa, tada sa sobom nosi obavezne koncepte upravljanja, sekuritizacije i kontrole (Iosifides, 2011). S druge strane, kada se promatraju migracije aktera sa vrha društvene lestvice, kretanje postaje ne samo poželjan životni stil već i imperativ te često dolazi do njegove idealizacije (Grgurinović, 2013: 134). Stoga je kod proučavanja ovog pojma iz sociološke perspektive izuzetno važno preispitati nejednake društvene odnose moći koji stoje iza procesa migracija.

Očekivano, kao posledica multidimenzionalnosti samog fenomena javlja se velika raznovrsnost teorija o migracijama, a svaka od njih neguje svoje epistemološke i metodološke specifičnosti. Iako su se istraživanja migracija prvobitno razvijala kroz kvalitativne pristupe u okviru Čikaške škole, te je tako i prva velika studija posvećena migrantima *Poljski seljak u Evropi i Americi* (1919-1921) Thomasa i Znanieckog zapravo otvorila vrata primeni biografskog metoda u društvenim naukama (Bogdanović, 1993), ipak u empirijskim studijama koje se bave ovom temom sve vreme primat imaju kvantitativni pristupi. Naime, vladina i međunarodna tela koja upravljaju migracijama i dalje višestruko podstiču kvantitativna istraživanja verujući da će na taj način kreirati politike zasnovane na "objektivnim" dokazima (engl. *evidence-based*).

Cilj ovog rada je da ukaže na prednosti proučavanja migracija iz kvalitativne perspektive te da kroz nalaze dobijene u okviru istraživanja koje se oslanja na biografski pristup istakne važnost sagledavanja migracija kao procesa i preispitivanja opšte prihvaćenih kategorija. Istraživanje o kojem je reč deo je doktorske disertacije koja se bavi fenomenom savremenih međunarodnih migracija žena iz Srbije u evropskom kontekstu. Konkretnije, predmet interesovanja su migracione prakse i migraciona iskustva žena koje su napustile Srbiju nakon 2000. godine, a koje su u kritičkom trenutku istraživanja bile radno aktivne u Francuskoj i Nemačkoj. Pod radno aktivnim učesnicama podrazumevale su se one koje su bile zaposlene, bez obzira na formalnost angažovanja i zvanični radni status, kao i one koje su aktivno tražile posao, ukoliko ga u datom momentu nisu imale. Primarni fokus ovog rada je da kroz predstavljanje metodoloških rešenja i narativa vezano za migrantske strategije sagovornica, ukaže na doprinose kvalitativnih pristupa izučavanju migracija i istakne epistemološka ograničenja koja proizilaze iz nekritičkog preuzimanja administrativnih kategorija kroz koje često posmatramo migrante.

U nastavku rada prvo ću izneti hronološki prikaz primene metodoloških pristupa u studijama o migracijama. Zatim ću kroz opise konkretnih metodoloških rešenja, korišćenih za potrebe empirijskog dela doktorske disertacije, i kroz osvrt na pojedine rezultate, argumentovati prednosti kvalitativnih istraživanja.

2. TEORIJSKI I METODOLOŠKI PRISTUPI IZUČAVANJU MIGRACIJA

Teorije o migracijama, koje su u razvoju poslednjih par decenija, zapravo su vrlo često predmet kritika i samih naučnika koji se bave ovim poljem. Kritike su usmerene na zastarelost kategorijalnog aparata koji se previše oslanja na empiricizam, a ujedno je fragmentisan i jednodisciplinarnan. Umesto da daju hipoteze i usmeravaju empirijsko istraživanje, postojeće teorije migracije se uglavnom koriste za davanje retroaktivnih objašnjenja. Polazna tačka su obično zdravorazumska, empirijska zapažanja, koja se preoblače u apstraktne termine izvučene iz opšteg rezervoara društvenih nauka, pri čemu ovaj zahvat ima funkciju da nadogradi formalni status empirijskih opservacija i da ih prevedu u konceptualni okvir (Bakewell, 2010). Takođe, teorije su ostale duboko ukopane u zasebne naučne discipline, njihove analitičke, jezičke, metodološke i epistemološke pretpostavke (Schmitter Heisler, 2008: 98). Pristupi razvijani u okviru studija o migracijama dominantno su jednodisciplinarni i stoga samoreferentni – validnost i prednost sopstvene discipline dokazuju upravo pozivanjem na tu konkretnu disciplinu. Massey ovu pojavu naziva “disciplinarnim parohijalizmom” (Massey, 1990 prema Castagnone, 2011: 2), optužujući datu učaurenost za fundamentalno različite nalaze koji ne komuniciraju jedni s drugima. Fenomen migracija je toliko kompleksan da zahteva interdisciplinarni, pa čak i post-disciplinarni pristup (Favell, 2008), mada su različiti autori, poput Castlesa (Castles i Miller, 2009) ili Portesa (1997) odbacili ideju grand teorije o migracijama kao nedovoljno plodonosnu.

Izgradnja teorije u okviru već postojećih disciplina uslovlila je oslanjanje na njihove epistemološke postulate i nekritičko preuzimanje podele na kvalitativne i kvantitativne metode, pa su se tako u metodološkom smislu migracije posmatrale iz perspektive metodološkog holizma, metodološkog individualizma i metodološkog nacionalizma. Kao što je već rečeno, iako je monografija o poljskom seljaku Tomasa i Znanieckog utemeljila razvoj biografskog metoda u društvenim naukama (Bogdanović, 1993), nakon početnog interesovanja kvalitativni istraživački pristupi su bili potisnuti od strane pozitivističko-empircističke epistemologije.

2.1. Kauzalni pristupi

Do 1970-ih godina apsolutnu dominaciju u teorijskom smislu držali su ekonomski pristupi, pre svega neoklasična ekonomija migracija, u okviru koje su razvijana uzročna objašnjenja, kako na makro, tako i na mikro-teorijskom planu. Kao determinante migracija sa strukturnog nivoa isticane su prostorne razlike između ponude i potražnje za radnom snagom. Na mikro-nivou figura migranta se poistovećivala sa racionalnim, slobodnim i informisanim muškarcem koji odluku o seljenju donosi na osnovu temeljne analize troškova i dobiti i odlučuje se za seljenje ka područjima u kojima će moći da ostvari najvišu zaradu u odnosu na svoja znanja i veštine. Anticipacija društvenog razvoja bila je u skladu sa nezaobilaznim teorijama o modernizaciji iz onog vremena i predviđala je da će upravo premeštanje radne snage dovesti do ujednačenog razvoja država i regiona. Humani kapital je postao važan istraživački pojam (Bakewell, 2010). Ujedno, kvantitativna metodologija, i iz nje proistekle tehnike za prikupljanje podataka, kao što su anketa ili upitnik, predstavljali su zlatni standard opisane faze. Takođe, sva istraživanja su prevashodno koncipirana kroz metodološki nacionalizam, pristup koji pretpostavlja da su ljudska društva omeđena granicama nacija-država (Kuti i Božić, 2011). Iako se do naučnih saznanja u okviru ovih teorija dolazilo i primenom metodološkog holizma, ipak je metodološki individualizam bio dominantan. Brojne kritike upućene na račun racionalnog i dobro obaveštenog pojedinca pozivale su se na potpuno zanemarivanje ograničavajućih društvenih struktura, a društvena realnost je tokom godina demantovala pretpostavku o konvergiranom razvoju.

2.2. Makro-analitički pristupi

Sledeću fazu razvoja ovih teorija karakterišu makro-analitički pogled na socijalne i ekonomske strukture koje se uzimaju za glavne determinante migracija. Počevši od 1970-ih, teorije dualnog ili segmentiranog tržišta rada (Piore, 1979), svetskog sistema (Wallerstein, 1984) ili globalnih gradova (Sassen, 1991) naglašavale su da neujednačen prostorni i sektorski razvoj proizvodi prostornu i sektorsku diferencijaciju i nejednakost, a da su migracije istovremeno i uzročnik i rezultat ovih mehanizama te da zapravo samo reprodukuju nejednake odnose moći (Iosifides, 2011). Migracije kao opcija postoje zahvaljujući prodoru tržišnih odnosa u siromašne zemlje i ne predstavljaju individualni čin očajničkog bega od bede. U okviru teorija koje proučavaju pitanja integracije je takođe došlo do generalne promene paradigme te je pređašnje optimistično i funkcionalističko definisanje asimilacije kao jedinog izvesnog ishoda zamenjeno konfliktnim pristupom i naglašavanjem rasnih i etničkih nejednakosti (Shmitter Heisler, 2008). Metodološki holizam, koji daje

prioritet strukturalnim objašnjenjima, uglavnom svodi ljudsku aktivnost na puki epifenomen strukture i upada u zamke strukturalnog determinizma i redukcionizma. Inkorporacijom strukturalnih faktora u eksplanatorne šeme ne samo da nije sprečen sveobuhvatni empiricistički prikaz migracionih kretanja (Iosifides, 2011), već je metodološki nacionalizam postao zlatni standard od kojeg mnoga istraživanja i danas polaze. Tokom ovog perioda raste broj međunarodnih uporednih studija koje postaju važan element nacionalnih pokušaja da se upravlja migracijama, a zasnivaju se na demografskim statistikama ili anketnim istraživanjima (Hoffmeyer-Zlotnik, 2007).

U sledećoj deceniji, sve glasnija postaje kritika različitih verzija (neo)pozitivizma i kvantitativnog empirizma, a sve brojniji autori koji pozivaju na obnavljanje metodološkog individualizma na interpretativan, veberovski način, i na metodološki konstruktivizam. Tako, na primer, Halfracee i Boyle (1993) naglašavaju potrebu za velikim preokretom u proučavanju migracija od empirijsko-bihejviorističke paradigme ka paradigmi koja ispituje nameravanu ljudsku agensnost primenom kvalitativnih, biografskih metoda. Oni ističu centralnu ulogu životne trajektorije migranta kao celine u razumevanju odluke o migraciji, kao i važnost proučavanja intencionalnosti i samorefleksije. Iako autori nisu odbacili kvantitativnu metodologiju navodeći da "tiranija bihejviorizma" ne bi smela da se zameni "tiranijom biografija" (Halfracee i Boyle, 1993: 345), biografski metod je toliko često bio realizovan kroz kvalitativni pristup da se danas gotovo izjednačava sa njim.

U svojoj primeni kvalitativne metodologije, realisti idu i korak dalje te nastoje da pokažu da kvalitativna istraživanja mogu da prošire obim svoje primene i izvan tradicionalnog svođenja na ispitivanje uloge subjektivnosti, proživljenog iskustva ili mikro-interakcije, te da mogu da rasvetle i pitanja međupovezanosti strukture i delatnika i socijalne kauzalnosti u migracionim studijama (Iosifides, 2011).

Ipak, i danas postoji snažna tendencija ka većem vrednovanju kvantitativnih istraživačkih metoda. Favorizovanje jedne od ove dve metodološke orijentacije uvek je povezano kako sa unutar naučnim činocima, poput metodološkog dogmatizma ili sklonosti pojedinih časopisa da prednost daju jednoj orijentaciji, tako i sa vannaučnim faktorima, koji su posledica promene društvenih funkcija nauke poslednjih decenija (Ilić, 2013: 525). Tako, na primer, u kapitalističkim društvima, pozitivistički pristupi se posmatraju kao objektivni i neutralni te im je dodeljena uloga interpretatora "realnog stanja na terenu", na osnovu koje se kreiraju praktične politike.

2.3. Mezo-analitički pristupi

Narednu fazu karakterišu promena paradigme i stavljanje naglasaka na zapostavljene koncepte sa mezo-analitičkog nivoa. Naime, kritičari dominantnih makro i mikro-pristupa su, napravivši otklon od tradicionalnih jedinica analize poput (slobodnog i racionalnog) pojedinca i nacionalnih država, svetlo uperili na društvene kolektive srednjeg obima kao determinante migracija. Tako je u okviru nove ekonomije migracija ustanovljeno da odluku o seljenju ne mora doneti pojedinac, koji prati isključivo svoje interese, već da ona može biti doneta na nivou domaćinstva, ukoliko se ustanovi potreba za smanjenjem finansijskih rizika i diversifikacijom izvora prihoda. Ujedno, pažnju su privukle i migrantske mreže, odnosno interpersonalne veze koje povezuju migrante, bivše migrante i ne-migrante stvarajući natprostornu konekciju između oblasti porekla i destinacije (Massey i dr., 1993). Iako je upravo “otkrivanje” migracionih mreža i drugih fenomena koji leže na središnjem analitičkom nivou, poput transnacionalizma i transnacionalnih društvenih prostora, unelo velike promene u studije o migracijama, pojedini autori tvrde da pomeranje fokusa na mezo-jedinice analize nije previše doprinelo razvoju migracionih teorija, utoliko što su one i dalje ostale zarobljene u starim podelama na strukturu i akciju (Bakewell, 2010).

2.4. Transnacionalizam

Promene povezane sa globalizacijom i transformacijom uloge nacionalne države, posebno od 1990-ih pa nadalje, dovele su do novih teorijskih konceptualizacija globalnih migratornih kretanja. Transnacionalizam je osporavao centralnost nacionalne države u analizi migracija, a samim tim i liniju teoretisanja i istraživanja koja se oslanja na metodološki nacionalizam. Ujedno, odbacio je tradicionalne koncepte asimilacije i integracije imigranata uvodeći pojmove kao što su hibridnosti, postnacionalno ili transnacionalno građanstvo i sl. (Shmitter Heisler, 2008). Transnacionalizam ne samo da je omogućio da se na migracije gleda kao na proces, umesto da se u njima vidi samo ireverzibilan, trajni čin, već je iznedrio i *mobilne i dinamičke metode* za proučavanje migratornih kretanja (Castagnone, 2011). Osobnost *mobitnih metoda* je kretanje i samih istraživača duž migracionih putanja sagovornika, čime se zapravo generišu podaci sa istim ljudima, ali na različitim mestima (engl. *multi-local*). *Dinamičke metode*, pak, obuhvataju intervjue sa istim sagovornicima u više vremenskih tačaka (engl. *multi-timing*), što dozvoljava praćenje migrantskih trajektorija kroz vreme.

Iako je transnacionalizam kroz nove metode u kojima se kombinuju dubine kvalitativnih uvida sa prednostima longitudinalnih pristupa dao jedan od najvažnijih

doprinosu proučavanju savremenih kretanja ljudi, sâm koncept ipak nije izbegao brojne kritike. Počevši od onih upućenih nedovoljno preciznoj terminologiji, preko preispitivanja da li se uopšte radi o novom fenomenu, do odbacivanja ideje da se održavanje veza sa rođacima ili slanje doznaka uopšte može definisati kao transnacionalna aktivnost bez dodatne kontekstualizacije. Takođe, za pojedine autore, odbacivanje sistema nacionalnih država bilo je preuranjeno. I pored nastojanja ovog okvira da se prevaziđu ograničenja kako strukturalističkih, tako i individualističkih teorija migracija, postoji sklonost ka pre naglašavanju uloge agensnosti u formiranju, funkcionisanju i reprodukciji transnacionalnih migratornih zajednica (Losifides, 2011). Glavni problemi teorije transnacionalizma, iz sociološke perspektive, uprkos njenoj vrednosti i analitičkoj snazi u naglašavanju određenih aspekata fenomena migracija, jesu nedovoljan doprinos u rasvetljavanju načina na koji se povezuju struktura i agensnost, odnosno, često zanemarivanje globalnih i lokalnih odnosa moći.

Prema tvrdnjama pojedinih naučnika, da bi se produbilo razumevanje fenomena migracija u 21. veku, neophodno je akcenat staviti na tri specifične istraživačke teme: 1) migraciona iskustva; 2) migracione tranzicije, odnosno analiziranje promenljivih obrazaca migracije; 3) migracije i transformacija, tj. ispitivanje interakcije između migracije te socijalnih, ekonomskih i političkih promena na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou (Losifides, 2011: 39). Ove teme zahtevaju da se preispita interakcija između faktora na lokalnom nivou, koji neposredno utiču na migracione odluke i strategije, i niza strukturnih političkih, ekonomskih, društvenih faktora i procesa, koji omogućavaju i ograničavaju agensnost migranta. Promenljivi odnosi moći su, stoga, ključni za razumevanje migracija, migracionih ishoda i strategija (Bakewell, 2010). Jedino ovako koncipirana istraživanja mogu poboljšati naše dubinsko razumevanje savremenih migracija.

3. ISTRAŽIVANJE RADNO AKTIVNIH EMIGRANTKINJA

3.1. Ciljevi i istraživačka pitanja

Opšti cilj celokupnog istraživanja bila je rekonstrukcija migracionih praksi emigrantkinja iz Srbije, kao i sociološka analiza međuzavisnost rodni odnosa, s jedne strane, te migracionih iskustava u različitim fazama migracije (pre migracije, tokom migriranja i nakon promene države boravka), s druge. Ranije studije su pokazale da su rodni odnosi istovremeno i proizvodi i determinante društvenih odnosa, iako je njihova druga uloga manje uočljiva i istraživana (Blagojević, 2012). Osnovni metod koji je korišćen jeste kvalitativni, pristup je biografski, a metoda prikupljanja podataka jesu problemski orijentisani intervjui (Witzel, 2000; Witzel i Reiter, 2012).

Nekoliko istraživačkih pitanja je usmeravalo ovaj empirijski projekat u celosti, ali u ovom radu ću se fokusirati samo na jedno od njih – koji je doprinos kvalitativnih pristupa studijama o migracijama. Na koji način nas dubinski, biografski uvidi navode da preispitujemo korpus znanja o migrantima, njihovim motivima, odlukama, strategijama i iskustvima? Ovo pitanje bi, zapravo, trebalo da otvori raspravu o opravdanosti upotrebe ustaljenih kategorija u teorijskim pristupima i empirijskim studijama koji se bave migracijama, poput podele na dokumentovane i nedokumentovane migrante; studentska, radna, odnosno porodična kretanja i sl. Dakle, da li državne, statističke i administrativne kategorije, nastale za potrebe upravljanja migracijama, zaista oslikavaju društvenu realnost?

3.2. Teorijski i konceptualni okvir

Teorijski koncept se oslanja na teorije strukturacije, dakle, na međusobnu uslovljenost strukturalnih i dejstvenih činilaca (o primeni teorija strukturacije u okviru migracionih studija videti Morawska, 2013). Ovi pristupi nastoje da prevaziđu antagonizam između aktera i strukture, tvrdeći da strukture na višim nivoima apstrakcije predstavljaju dinamičke granice mogućeg unutar kojih akteri dejstvuju, ali da akteri ujedno, na nivou neposrednog društvenog okruženja, procenjuju svoje šanse, definišu ciljeve i sprovode strategije čije (ne)nameravane posledice utiču na strukture nižeg, lokalnog nivoa, a s vremenom i na strukture većeg obima (Morawska, 2013: 69). Primena ove teorije na migracije podrazumeva da aktivnosti migranata nisu samo proizvodi strukturalnih ograničenja, ali ni ishod individualne slobodne volje. Umesto toga, migrantske aktivnosti su rezultat dijalektike moći da (se dejstvuje) i moći nad (stvarima i ljudima), pošto ovi akteri (re)definišu svoje ciljeve koristeći ili suprotstavljajući se strukturama (Morawska, 2013: 71).

Nekoliko ključnih koncepata je činilo polazni okvir. Iako sam termin migracije može imati različita značenja, ovde se pod njim podrazumevaju dugoročna kretanja, ona koja već traju ili kod kojih postoji namera aktera da traju najmanje godinu dana. Ipak, migracije se shvataju kao proces (Castles i Miller, 2009). Ovo je važno utoliko što ovakvo shvatanje migracija zapravo omogućava prevazilaženje “paradigme trajne migracije” pod čijim okriljem se migracije definišu kao definitivno iseljavanje iz zemlje porekla i nastanjivanje u zemlji destinacije (Castagnone, 2011). Napuštanje nekadašnjeg shvatanja migracija kao jednokratnog događaja omogućilo je da se prihvati činjenica da savremene migracije često jesu nelinearna, “fragmentisana putovanja” (Collyer i de Haas, 2010: 478). Tako proširen koncept migracija omogućio je istraživačima da preusmere svoju pažnju i na mobilnost, na pitanja povratnika, višestrukih i cirkularnih migracija (Favell, 2008). Međutim, dominantno pozitivistički orijentisana sociologija migracija još uvek ima problem pri

istraživanju mobilnosti, jer mora da iskristališe ono što je fluidno da bi mogla da ga istraži. Dato ograničenje u ovom konkretnom istraživanju prevaziđeno je korišćenjem biografskog pristupa.

Osnovni predmet istraživanja – migraciona iskustva – odnose se na opise i interpretacije događaja, osećaja i značenja koje pojedinci učitavaju u celokupan proces migracije, počevši od donošenja odluke, preko preseljenja, do integracije. Ona su uvek pojedinačna i lična, a njihovo razumevanje se, opet, najbolje postiže kvalitativnim pristupom. S druge strane, uopštavanjem iskustava možemo dobiti uvid u migracione prakse, odnosno, obrasce koji više nisu individualni, već se ponavljaju u specifičnim grupama i široj populaciji.

Sledeća važna konceptualna zamisao se odnosila na to da se migracije posmatraju kao rodno determinisan i rodno strukturisan proces. To zapravo znači da, iako deluje da je kretanje rodno neutralno, migracioni motivi, tokovi i posledice uvek prate rodne linije podele. Kako asimetrični odnosi moći znače različit pristup resursima, jasno je da razlike u migratornim obrascima jesu odraz i rodnih nejednakosti (Boyd i Grieco, 2003). Empirijske studije su pokazale da faktori koji umanjuju samostalnu migraciju žena uključuju rodne uloge unutar domaćinstva, nedostatak ženske društvene i ekonomske nezavisnosti, otežan pristup mrežama koje pružaju informacije o tome kako ući u neku zemlju ili pronaći posao te rodne norme o neprikladnosti toga da žene same migriraju (Jolly i Reeves, 2007). Takođe, migracije su, pored svoje rodne selektivnosti, i rodno osetljiv proces – muška i ženska iskustva se razlikuju i onda kada migranti dođu do zemlje prijema. Zvanični legislativni okvir utiče na migratorna iskustva i to preko uticaja na status koji žene dobijaju pri ulasku u zemlju, odnosno preko propisa koji utvrđuju mogućnosti uključivanja na tržište rada. Ukoliko u zemlju ulaze kao “zavisne članice”, njihov status u zemlji destinacije uslovljen je odnosom sa “glavnim imigrantom” i njegovim rezidencijalnim statusom (Boyd i Grieco, 2003). A ako se, dodatno, kroz zakonske odredbe ograničava pristup tržištu rada zavisnim članicama domaćinstva, ženama je u tom slučaju onemogućeno da se angažuju u ekonomskim aktivnostima dok se ne ispune određeni uslovi. Čak i onda kada izlaze na tržište rada, one se često koncentrišu u tradicionalno “ženskim” profesijama. Ti poslovi su nižeg statusa, imaju ograničenu perspektivu za socijalnu pokretljivost, a pošto su i slabije plaćeni od tradicionalnih “muških zanimanja”, nejednakosti se reprodukuju u okviru migrantskih domaćinstava. Imigrantkinje se često nalaze u neformalnim radnim statusima, imaju slab pristup migrantskim mrežama i nedovoljnu socijalnu podršku. Zahvaljujući opisanim mehanizmima, normativni okvir gura migrantkinje u odnose ekonomske zavisnosti u okviru domaćinstva, što ih čini ranjivim i izloženim diskriminaciji i zlostavljanju.

Ipak, i pored strukturalnih determinanti, migranti jesu delatni akteri koji svojim angažovanjem mogu da utiču na ishode migracija. Stoga, sledeći važan deo konceptualne slagalice, leže na liniji novih feminističkih teorijskih shvatanja koja naglašavaju da se ne može zanemariti agencnost žena u emigraciji (Kofman i dr., 2005; Morokvasic, 2014).

U tom smislu, važan pojam predstavljaju životne strategije, koje su shvaćene kao relativno stabilan obrazac akcije usmerene na trošenje i konverziju resursa u cilju obezbeđivanja socijalnog položaja (Babović, 2009). Ovaj pojam ukazuje na to da žene aktivno koriste dostupne resurse kako bi uticale na migracione i radne statuse, uprkos strukturalnim ograničenjima koja su pred njih postavljena.

3.3. Kontekstualni okvir

Prostorni okvir istraživanja ograničila sam na Srbiju kao zemlju porekla te Francusku i Nemačku kao zemlje destinacije. Na odabir Francuske i Nemačke kao zemalja destinacije uticala je klasifikacija zemalja Evropske unije u 6 režima usklađivanja radnog i porodičnog života prema porodičnim politikama, strukturi tržišta rada, rodnim normama i životnom standardu¹ (Matysiak, 2011; Kotowska i dr., 2010). Za razliku od Francuske, čije su porodične politike snažno usmerene na zapošljavanje majki, u Nemačkoj je socijalna podrška zaposlenim roditeljima niska, socijalna davanja su tradicionalno prilagođena modelu porodice sa muškim hraniocem, a društvene norme ne podržavaju zaposlenost majki (Kotowska i dr., 2010: 9-11). Ujedno, njihovi imigracioni režimi se razlikuju (Wallace Goodman, 2010; Janoski, 2010). Stoga, iako su ove dve države slične po nekim strukturalnim karakteristikama važnim za predmet i cilj ovog istraživanja, poput činjenice da obe predstavljaju tradicionalno odredište emigranata iz Srbije ili da pripadaju istom tipu države blagostanja, njihovi različiti rodni i migracioni režimi ostavljaju mogućnost razumevanja veze između makro-dimenzije te rodnih odnosa, porodičnih i radnih aranžmana.

Vremenski okvir istraživanja obuhvata period od 2000. godine do danas za koji se smatra da pokriva poslednji talas emigracije. Godina 2000. se uzima za prelomnu u periodizaciji spoljnih migracija iz dva razloga. Prvo, ona predstavlja završetak ratnih 1990-ih, tokom kojih su prisilna kretanja bila česta, a izbeglički i humanitarni kanali iseljavanja otvoreni. S druge strane, ta godina označava početak

¹ Zemlje su podeljene u sledeće grupe – od onih u kojima institucionalna rešenja najviše podržavaju usklađivanje poslovne i privatne sfere ka onima u kojima je spomenuto usklađivanje otežano: 1. nordijske zemlje (Danska, Finska, Švedska); 2. zemlje Beneluksa (Belgija, Holandija, Luksemburg) i Francuska; 3. Anglo-saksonske zemlje (Irska i Velika Britanija); 4. zemlje sa nemačkog govornog područja (Nemačka i Austrija); 5. južnoevropske zemlje (Grčka, Italija, Španija i Portugal); 6. bivše socijalističke zemlje (Kotowska i dr., 2010: 9-11).

“deblokiranja” društvene transformacije, koje je usledilo nakon pada Miloševićevog režima. Naime, Srbija je nakon sloma jugoslovenskog socijalističkog društvenog sistema prolazila kroz period blokirane transformacije, da bi se tokom godina koje se ovde analiziraju odigrale brojne društvene promene, koje su na kraju dovele do konsolidacije kapitalističkog sistema reprodukcije društvenih odnosa (Lazić, 2011). Upravo te društvene promene na makro-planu imale su uticaj na migracioni potencijal građana Srbije i na njegovu realizaciju.

Opisani teorijsko-konceptualni okvir omogućio mi je da subjekt istraživanja – žene u emigraciji – ne biram iz unapred utvrđenih kategorija, već da u istraživanju učestvuju radno aktivne migrantkinje bez obzira na svoje formalne migracione i radne statuse. Tako sam zapravo analitički razdvojila motive migracija od kanala koji su ženama dostupni za kretanje, a omogućen je i uvid u fluidnost migracionih tokova i načine na koje se žene bore za dostizanje željenih društvenih položaja.

4. METODOLOGIJA

4.1. Biografski metod

Celokupna istraživačka postavka zahtevala je metodologiju koja prevazilazi duboku poddelu na strukturne i akterske pristupe. Stoga sam izabrala biografski pristup, koji kroz ispitivanje biografija različitih društvenih aktera istražuje međuzavisnost ličnih i društvenih promena i procesa. Iako ne postoji konsenzus oko samog naziva metoda, te ga neki autori nazivaju metodom životnih istorija ili životnih priča², svi se slažu u jednom: ovaj metod doprinosi tome da se akter i struktura ne sagledavaju kao suprotstavljeni pojmovi, već kao delovi procesa u međusobnom dijalektičkom odnosu (Gulich, 2017). Biografska istraživanja su razvijana u okviru različitih teorijskih paradigmi tako da se oslanjaju na drugačija ontološka utemeljenja, a dodatni nivo kompleksnosti pruža i rasprava oko toga šta se može smatrati biografskim podatkom. I dok jedni priznaju isključivo analizu dokumenata nastalih bez uticaja istraživača, poput pisama, dnevnika, autobiografija, blogova, vlogova itd., drugi legitimnim smatraju analize svih dokumenata, bez obzira da li je materijal nastao uz nečiju pomoć ili ne, sve dok ona ukazuju na akterovo viđenje sopstvenog iskustva

² Pod životnim istorijama podrazumevaju se izveštaji o životu zasnovani na prikupljanju pismenog ili transkribovanog oralnog izveštaja, koji je zatražen od strane istraživača. Oni se kasnije uređuju, tumače i prezentuju na različite načine i često se dovode u vezu sa drugim izvorima. Mogu biti tematske, ako se fokusiraju samo na jedan segment života ili kompletne, ako nastoje da pokriju sve detalje o životu. Pod životnim pričama podrazumevaju se priče sagovornika i sagovornica o njegovom/njenom životu ili segmentu života, koji je ispričan nekom drugom. Kao i kod životnih istorija, mogu se odnositi na ceo život ili samo na jedan njegov segment. Ovde je uloga istraživača aktivnija, pa su dobijeni podaci rezultat interaktivnog odnosa (Ojermark, 2007).

(Bogdanović, 1993). S obzirom na to da je ovo potonje dominantno stanovište, veliki broj biografskih podataka danas se stvara kroz različite vrste intervjuja, odnosno kroz situacije u kojima dolazi do direktne razmene između društvenih aktera i istraživača.

Tipičan predmet biografskih istraživanja jesu pojedinci, ali je dati metodološki postupak svoje mesto našao i u studijama koje su ispitivale kolektivne jedinice analize (Bertaux i Tompson, 1993; Bertaux i Delcroix, 2000). Ovaj metodološki pristup ima za cilj da dovede “do saznanja o subjektivnom iskustvu učesnika u određenim događajima i situacijama, te da se iz njihovog ugla gledanja, njihove ‘definicije situacije’, razumeju i motivi njihovog delanja i ponašanja” (Bogdanović, 1993: 121). Međutim, pojedini autori tvrde da se primena biografskog metoda ne iscrpljuje samo u saznavanju i razumevanju subjektivne strane proučavanih pojava, već da biografski metod omogućava i rekonstrukciju uzročnih tokova (Iosifides, 2011). Biografski metod je u studijama o migracijama izuzetno rasprostranjen te se koristi za ispitivanje posve različitih fenomena – od motivacije i donošenja odluke o seljenju, preko pitanja identiteta i procesa socijalne integracije pa sve do uloge socijalnog kapitala i transnacionalnih migracionih mreža u podsticanju i održavanju fenomena migracija (Iosifides i Sporton, 2009). Za studije o migracijama ovaj metod je značajan utoliko što kroz ispitivanje trajanja i sekvencijalnosti, pređenog puta, ličnog i kolektivnog pamćenja, omogućava da koncept trajektorije dobije centralno mesto u biografskoj teoriji (Apitzsch i Siouti 2007), čime se i migrantske trajektorije prepoznaju kao važan predmet istraživanja. Epistemološke postavke, koje stoje iza ovog metoda, omogućile su istraživačima da rekonstruišu čitav život migranata uzimajući u obzir različite faze i kretanja, da osveste i istraže prelaske iz jedne migracione kategorije u drugu, da isprate međusobne povezanosti različitih životnih sfera (obrazovne, porodične, radne) i migracija, odnosno da migracije istraže u svojoj procesualnosti i longitudinalnosti.

4.2. Problemski orijentisani intervjui

Kao što je već rečeno, biografski podaci se danas, u najvećem broju slučajeva, prikupljaju kroz dubinske intervjuje, koji se neretko izjednačavaju sa narativnim intervjuima (Jovchelovitch i Bauer, 2000). Kako je glavna svrha ove tehnike za prikupljanje podataka izrada detaljne biografske priče sa najmanje moguće intervencije, istraživači i istraživačice svedeni su na ulogu “aktivnih slušatelja/ki” životnih priča čiji je jedini zadatak da dobro dizajniranim i pažljivo formulisanim “generativnim pitanjem” podstaknu narativ. Međutim, zbog sumnje u to da bi pozicija epistemološkog konstruktivizma bila heuristički plodna tokom proučavanja međuzavisnosti rodni odnosa i migracionih praksi, podatke sam prikupila kroz problemski orijen-

tisane intervjuje (POI) – dubinske, biografske intervjuje koji leže između narativnih i tematski orijentisanih pristupa.

U metodološkom smislu, problemski orijentisani intervjui se delom oslanjaju na proces generisanja teorija razvijen u “utemeljenoj teoriji” (engl. *Grounded theory*), koji kritikuje hipotetičko-deduktivne procedure jer se kroz njih prikupljaju i verifikuju samo podaci proistekli iz operacionalizacije glavnih pojmova. Ujedno, oni prihvataju i poziciju “sociološkog naturalizma”, koju karakteriše istraživačeva otvorenost prema predmetu istraživanja. Međutim, uvidi dobijeni kroz intervjuje moraju biti organizovani kroz induktivno-deduktivnu međusobnu vezu. To zapravo znači, da neizbežno prethodno znanje, koje je istraživač generisao, služi u fazi prikupljanja podataka kao heurističko-analitički okvir za osmišljavanje pitanja tokom dijaloga između intervjuera i intervjuisanog. Fleksibilne procedure omogućavaju da istraživačev način gledanja na problem interesovanja ne zaseni sagovornikov te da teorija nije nadređena prikupljenim podacima (Witzel, 2000; Witzel i Reiter, 2012).

Ovo se postiže kroz specifičnu strukturu intervjuja. S jedne strane, koriste se komunikacione strategije koje generišu narativ: uvod u konverzaciju, *opšta eksploracija teme*, *post-hoc* pitanja. S druge strane, u upotrebi su i strategije koje generišu razumevanje: *specifična eksploracija* sa elementima pozivanja na prethodno iznete informacije, pitanja direktno upućena da bi se neka tema razjasnila i razumela, a dobijeni podaci konfrontirali. Na početku intervjuja sagovornicima/ama se postavi uopšteno, uvodno pitanje kako bi se saznalo šta je njima bitno vezano za predmet istraživanja (opšta eksploracija teme), da bi se zatim prešlo na drugi deo intervjuja, koji je tematski osmišljen, kako bi se proverilo znanje akumulirano pre intervjuja (specifična eksploracija teme). U strukturisani deo intervjuja, istraživač/ica uvodi nove, teorijski relevantne kategorije, ali se uvek referiše na ono što je sagovornik/ca izneo/la u prvom, “slobodnom” delu intervjuja. Na ovaj način je veoma važno pitanje reciprociteta ugrađeno u sâm način vođenja intervjuja te se tako tokom razgovora odmah uspostavlja dijalektička razmena između empirijskih podataka koji se prikupljaju i analiziraju, te teorije na kojoj se grade istraživačka pitanja, okvir i dizajn istraživanja (Galletta, 2013).

U ovom konkretnom istraživanju, da bi se obezbedili uvidi u sve faze migracionog kretanja, konstruisala sam vodič za intervju koji je imao tri segmenta, a svaki je pokrivaio jednu od tri faze – 1. predmigrantsku, 2. fazu kretanja i početne adaptacije, 3. fazu nastanjanja. Delovi su započinjali uvodnim pitanjem, nakon kojeg je razvijan dijalog između sagovornice i mene, uz potpuno uvažavanje tema i narativa koje je svaka od emigrantkinja iznosila. U poslednjem delu sagovornice sam zamolila da ispričaju svoju životnu priču uz poseban osvrt na tri životne sfere – porodičnu, poslovnu i migrantsku. Kod problemski orijentisanih intervjuja, istraživač/ica, pored vodiča za intervju, koristi i kratak upitnik koji služi da se prikupe

osnovni socio-demografski podaci o sagovornicima/ama, što je bio slučaj i u ovom istraživanju. U prva dva intervjua pitanja iz ovog upitnika sam sagovornicima postavljala na početku, da bih u svim sledećim njegovu popunjavanje ostavila za kraj razgovora. Naime, ispostavilo se da su pitanja iz upitnika pojedine teme otvarala “prerano”, bez prethodnog biografskog osvrtu, da su delovala delimično sugestivno i da su kvarila tok razgovora. Stoga sam revidirala svoju prvobitnu odluku o redosledu koraka. I pored vrlo iscrpljujućeg terenskog rada, prednost njegovog samostalnog obavljanja svakako leži u mogućnosti samorefleksivnog redefinisanja istraživačkih odluka.

4.3 Uzorak

Uzorak po svojoj vrsti spada u neprobabilističke, namerne uzorke, sa dva poduzorka koji odgovaraju odabranim zemljama destinacije. Kod izbora sagovornica bilo je važno samo da su Srbiju napustile posle 2000. godine, kao i da su radno aktivne u zemlji destinacije. Način ulaska u zemlju, legalnost trenutnog migrantskog statusa, motivi za emigraciju, vrsta i formalnost radnog aranžmana nisu predstavljali odlučujuće determinante pri izboru učesnica. Ovako široko postavljeni okviri omogućili su da se prevaziđu birokratske i artificijelne kategorizacije. Naime, tokovi migracija se menjaju, kao i legalnost statusa zaposlenja (Bobić i Babović, 2013), što se jako teško da ispitati kroz kvantitativnu metodologiju. Tako je, na primer, dovoljno da se samo za jedan dan prekorači dozvoljeni boravak u Evropskoj uniji bez vize, koji je ograničen na tri meseca, pa da nečiji status od regularnog pređe u neregularan.

Ujedno, formiranje uzorka se oslanjalo na teorijsku pretpostavku da će nivo obrazovanja i porodični status definisati migraciona iskustva (Mason, 2002), te je tako bilo neophodno osigurati uzoračku heterogenost kako bi se dobio uvid u različite varijetete (Robinson, 2014), što je postignuto uvođenjem neproporcijalnih kvota. Dve socio-demografske karakteristike su uzete kao ključne za radne statuse emigrantkinja – nivo obrazovanja i partnerski/porodični status. Stoga je planirani uzorak obuhvatio 30 žena u svakoj od zemalja destinacije, kombinujući kvote prema različitim nivoima obrazovanja (osnovna škola; srednja škola; visoka/viša škola uz postdiplomski stepen) sa kvotama prema partnerskom i porodičnom statusu (bez partnera, u (van)bračnoj zajednici bez dece, u (van)bračnoj zajednici sa decom, samohrana majka). Planirani uzorak je trebalo da u svakoj zemlji pojedinačno obuhvati po trećinu sagovornica iz navedenih obrazovnih razreda, do 10 sagovornica bez partnera, polovinu sagovornica sa decom, a polovinu bez, kao i ukupno do 10 sagovornica koje su tokom života imale iskustvo samohranog roditeljstva.

Ono što se, međutim, vrlo brzo pokazalo na terenu jeste da je izuzetno teško doći do sagovornica sa osnovnom školom. Izuzev jedne, koja je upotpunila uzorak

u Francuskoj, retke žene sa kojima sam ostvarila neformalni kontakt ili nisu izlazile na tržište rada ili nisu bile voljne da učestvuju u istraživanju. Migraciono iskustvo intervjuisane sagovornice sa osnovnom školom se nije mnogo razlikovalo od praksi koje su iznosile emigrantkinje sa srednjim obrazovanjem – sve su bile radno aktivne u servisnim delatnostima “rezervisanim” za migrante (usluge održavanja higijene ili usluge brige i nege). S druge strane, tokom istraživanja je postalo evidentno da one žene koje su fakultete završavale u Srbiji često nisu uspevale da rade poslove ekvivalentne njihovom nivou obrazovanja, nekada zbog nemogućnosti da nostrifikuju diplomu, a češće zbog (ne)poznavanja jezika. Upravo zbog dva navedena istraživačka uvida, donela sam odluku da je zakrivljene uzorka ka visokoobrazovanim emigrantkinjama nužno kako bi se povećala heterogenost obuhvaćenih iskustava. Tako su kvote za obrazovanje redefinisane, a novi cilj je bio da bar trećina uzorka ima osnovno ili srednje obrazovanje. Ponovo se potvrdilo da je striktno povlačenje linija između kategorija pri izučavanju procesa migracija heuristički neplodna odluka, a da je mogućnost refleksije koju dozvoljava samostalno obavljanje terenskog istraživanja izuzetno važna.

U oba poduzorka sprovela sam više intervjua nego što je bilo planirano jer su neki bili eliminisani odmah po obavljenom razgovoru³. Ostvareni uzorak u Francuskoj je obuhvatio ukupno 30 sagovornica, od kojih je jedna bila sa osnovnom školom, 11 sa srednjim obrazovanjem, pet sa završenim fakultetom, čak 12 sa završenim masterom i jedna sa doktoratom. Ostvareni uzorak u Nemačkoj je obuhvatio 11 sagovornica sa srednjim obrazovanjem, 13 sa fakultetom i 6 sa masterom. Ostale unapred definisane kvote su bile ostvarene: u Francuskoj je 9 sagovornica bilo bez partnera, 8 u (van)bračnoj zajednici bez dece, a 13 u (van)bračnoj zajednici sa decom, a kvote za Nemački uzorak redom su iznosile 10 – 11 – 9; u svakom uzorku je polovina žena imala decu, dok je druga polovina bila bez dece; a njih 9 ukupno je tokom života imalo iskustvo samohranog roditeljstva.

Do sagovornica sam dolazila preko nekoliko kanala – lična poznanstva, udruženja i asocijacije srpske dijasporu u Francuskoj i Nemačkoj, grupe na društvenim mrežama koje imaju za cilj okupljanje dijasporu, dodatne škole srpskog jezika u inostranstvu, ambasade i crkve. Takođe, nekada su same učesnice istraživanja

³ U Francuskoj je sprovedeno ukupno 39 intervjua. Jedan je eliminisan zato što je sagovornica došla pre 2000. godine, dva zato što su žene jako retko imale iskustva radnih aranžmana, dva zato što su sagovornice aktivno studirale uz retke izlaske na tržište rada, tri zato što su sagovornice radile u međunarodnim organizacijama i zapravo nisu imale kontakt sa francuskim tržištem rada i još jedan zato što sagovornica nije bila voljna da razgovara o svojim partnerskim odnosima, te intervju nije bio sadržajan. U Nemačkoj je ukupno urađeno 36 intervjua, od kojih su četiri izbačena zbog retkih radnih aranžmana, dva zbog prekratkog boravka u državi destinacije (dva do tri meseca) i jedan zbog teškog psihičkog stanja u kojem se nalazila sagovornica, koja je ipak insistirala na tome da ispriča svoju priču.

preporučivale naredne potencijalne sagovornice – čime se olakšavao proces uspostavljanja poverenja.

4.4. Intervjuisanje

Intervjuisanje sam sprovedla u Francuskoj i Nemačkoj, dakle, u okruženju koje je sagovornicama bilo poznato i “prirodno”. Najveći broj intervjuja je organizovan ličnim putem, mada su pojedini razgovori rađeni i preko *Skype* aplikacije, posebno u Nemačkoj zbog diversifikacije iskustava. Empirijski deo istraživanja sproveden je u vremenskom rasponu od tri meseca, jer sam se i sama suočavala sa ograničenjem kada je boravak u EU u pitanju. Teren je omogućen zahvaljujući stipendiji “*Civil Society Scholar Award*”, koju dodeljuje Fondacija za otvoreno društvo (*Open Society Foundation*) bez čije finansijske podrške istraživačka zamisao ne bi mogla da se realizuje. O strukturalnim i finansijskim preprekama kojima su izloženi istraživači iz Srbije mogao bi da se napiše poseban rad.

Susreti koji su obavljani uživo su uglavnom bili zakazani na javnim mestima, poput kafića i restorana, retko i u domovima samih sagovornica, što je svakako bio prvi uslov za uspostavljanje međusobnog poverenja. Pre otpočinjanja intervjuja, svim učesnicama sam jasno predočila šta je cilj samog istraživanja. Takođe, sve su zamoljene za dozvole snimanje razgovora, uz objašnjenje na koji način će se posle postupati sa audio-snimcima i u koje svrhe će se koristiti anonimizovani transkripti. Tek nakon što su sagovornice dale usmeni, informisani pristanak, intervju bi započeo.

Izuzev jedne sagovornice, koja je odbila da priča o svojim partnerskim odnosima, usled čega je njen intervju i isključen iz finalnog uzorka, nije bilo odustajanja tokom razgovora. Sve emigrantkinje koje nisu želele da budu deo istraživanja, odbijale su kontakt unapred, a takvih situacija je bilo izuzetno puno. To svakako otvara epistemološka pitanja sistematičnosti dobijenih uvida i odnosa prema (ne)prikupljenim podacima i iskustvima, ali data pitanja prevazilaze obim i svrhu ovog rada. Kako dodatni (materijalni) podsticaji za učestvovanje u intervjuu nisu bili ponuđeni (osim što su bili pokriveni troškovi reprezentacije na mestima gde smo obavljale intervju), one učesnice koje su pristale na saradnju svakako su bile motivisane i sopstvenom željom da doprinesu razumevanju procesa migracija. Želja da iskreno govore o svojim iskustvima nije izostajala.

Pa, ipak, sagovornicama je bilo potrebno izvesno vreme da se naviknu na snimanje i da počnu otvoreno da iznose svoju priču. U tome je dodatno pomogao feministički pristup vođenju intervjuja. Naime, osnovne karakteristike ovog tipa intervjuja jesu pažljivo slušanje, podsticanje sagovornica da slobodno iznose svoje misli i osećanja, i uvažavanje njihovih iskaza kao iskustava, a ne samo kao izvor

podataka (Reinharz i Davidman, 1992: 27-28). Za razliku od naučnih intervjua, koji su normirani tako da promovišu "objektivnost", a podstiču distancu, pa čak i hijerarhijski odnos između istraživača i sagovornika, u okviru feminističkih intervjua dozvoljeno je iskazivanje empatije i susretljivosti. Za feminističke autorke participacija i emotivna povezanost su validni istraživački alati (Vives, 2012: 62-63), pa je uspostavljanje dugotrajnih i egalitarnih veza između učesnika u ovom odnosu ne samo dozvoljeno, već i očekivano.

U ostvarivanju egalitarnog odnosa su zasigurno doprinela tri elementa mog identiteta u koje su sagovornice imale uvid i pre početka intervjuisanja – to što sam i sama žena, to što sam majka koja je morala da se odvoji od svoje ćerke tokom rada na terenu i to što dolazim izvan njihove zajednice (možda još važnije, to što odlazim iz nje čim završim istraživanje). Data tri elementa su na različite načine figurirala u uspostavljanju međusobnog odnosa. Takođe, od sagovornica nisam tražila nikakve dokaze koji bi potkrepljivali njihovu priču, mada su neke od njih samoinicijativno pokazivale pasoše i time dokazivale svoje migracione statute. Na kraju, mnoge sagovornice koje se nisu odmah osećale sigurno da iznesu svoja polulegalna iskustva, ohrabivala sam u delu specifične eksploracije teme iznošenjem anonimnih primera drugih emigrantkinja. Tek kada su dobile potvrdu da nisu same ili jedine koje sprovode datu praksu, bile su spremne da govore o plaćenim brakovima sa državljanima ili njihovom lažnom priznavanju očinštava, prijavama za posao pod lažnim dokumentima, nasilju u porodici, alkoholizmu ili osećaju griže savesti kada su morale da ostave svoju decu u Srbiji. U pojedinim trenucima, intervjui su bili izuzetno emotivno naporni za obe strane, na šta uopšte nisam bila pripremljena. Ono što je, ipak, važnije jeste da su intervjui, prema rečima samih sagovornica, za njih imali terapeutsko dejstvo.

5. PREISPITIVANJE ANALITIČKIH KATEGORIJA: PRIMER ŽIVOTNIH STRATEGIJA U EMIGRACIJI

5.1. Tematska analiza podataka

Snimljeni intervjui su bili veoma ekstenzivni – meni, kao istraživačici, su omogućili veliko bogatstvo prikupljenih podataka, a emigrantkinjama su pomogli da na nov način sagledaju svoje životne trajektorije. Nakon što sam završila terenski deo istraživanja i vratila se u Srbiju, svi intervjui su detaljno transkribovani. Na dobijenom materijalu sprovela sam induktivnu tematsku analizu, u okviru koje su otvoreni kodovi dodeljivani logički i značenjski izdvojenim celinama iz teksta.

Tematska analiza je temeljni kros-teorijski i kros-epistemološki metod za kvalitativnu analizu, pomoću kojeg se identifikuju, analiziraju i interpretiraju obrasci (teme) unutar podataka koji obiluju detaljima. Ova vrsta alata je kompatibilna sa različitim teorijskim i epistemološkim stanovištima, jer omogućava izveštavanje o iskustvima, značenjima i stvarnosti učesnika istraživanja, ali i o načinima na koji su ove stvarnosti konstruisane (Braun i Clarke, 2006). Dva su glavna načina na koja istraživači mogu tragati za temama u okviru svojih podataka. Jedan podrazumeva induktivnu ili “odozdo na gore” analizu, koja je vođena podacima utoliko što su identifikovane teme iznikle iz samog materijala. Nasuprot tome, teorijska, deduktivna ili “odozgo na dole” tematska analiza vođena je teorijskim interesovanjem istraživača za tu oblast, i stoga je eksplicitnije analitički oblikovana. Pored njih postoje i hibridni, kombinovani ili induktivno-deduktivni modeli u okviru kojih se unapred pripremljene tematske šeme dopunjavaju onim koje proisteknu iz podataka (Fereday i Muir-Cochrane, 2006). Moja odluka da prikupljeni materijal analiziram na induktivni način proizašla je iz nekoliko prethodnih istraživačkih odluka: teorijski okvir je kombinovao već poznate koncepte, ali na nešto drugačiji način, te je u pitanju bila jedna vrsta eksplorativnog istraživanja, i nisam naišla na prethodno adekvatno razvijene šeme na koje bih mogla da se oslonim. Sa druge strane, obilje materijala i odabir problemski orijentisanih intervjua, koji su omogućili da se teorijski relevantni koncepti ipak uvedu nakon narativnog dela, dozvolili su mi da se prepustim podacima bez bojazni da će nešto što je važno za istraživačka pitanja biti propušteno.

Dominantno sam kombinovala dve strategije kodiranja: deskriptivnu i *in vivo*. I dok prva podrazumeva da se ulogama, procesima, akcijama, mestima i ostalim relevantnim stvarima koje se mogu identifikovati u samom tekstu dodeljuju opisi istraživača, druga se odnosi na korišćenje izraza i fraza iz narativa, čime kodovi ostaju bliži iskustvima sagovornika (Saldaña, 2009). Ovde je važno napomenuti da, s obzirom na to da cilj analize nije bila analiza sadržaja, odnosno kvantifikacija, učestalost nisam uzimala za presudan faktor u određivanju važnosti pojedinih

kodova i tema (za razliku između tematske i analize sadržaja videti, Vaismoradi, Turunen i Bondas, 2013). Proces provere koderske pouzdanosti u formi triangulacije istraživača nije bilo moguće sprovesti zato što je forma projekta zahtevala moj individualni rad na materijalu, iako je neupitno da bi on doprineo kvalitetu samog istraživanja (Vidicki i Stojšin, 2021). Analizu sam sprovela u MAXQDA, softverskom programu koji je u tehničkom smislu olakšao, ubrzao i produbio čitav proces.

Analitički najteži deo je bio kodiranje i razmotavanje narativa u trećoj, faktografski često najjobimnijoj fazi – fazi života u zemlji destinacije – kada su žene pričale o svojim iskustvima vezanim za migrantske, poslovne i porodične statuse. Analiza je pokazala da su odnosi između statusa u ove tri sfere do te mere međuzavisni, da bi ispitivanje samo jednog od njih, bez saznanja o druga dva, bilo heuristički neplodno. Čak ni istovremenost ispitivanja ne bi bila dovoljna za razumevanje relacionog odnosa između migrantske, poslovne i porodične sfere onda kada se metodologija oslanjala na unapred definisane kategorije. Dubinsko razumevanje agensnosti emigrantkinja i strategija za koje su se odlučile bilo je moguće isključivo kroz biografski pristup. Primera radi, sagovornice su na različite načine ulazile u Francusku i Nemačku. Najveći udeo žena sa visokim obrazovanjem došao je na studije, a najveći udeo onih sa srednjim nivoom obrazovanja iskoristio je mogućnost ulaska bez vize, nakon što je Srbija krajem 2009. godine stavljena na belu šengensku listu. Uzorkom su obuhvaćene i žene koje su legalno boravile u ovim zemljama na osnovu prava za pripajanje porodice, a u nešto manjem broju i one koje su došle zahvaljujući svom pozivu i radnoj vizi dobijenoj još u Srbiji (u ovoj grupi su bile dominantne medicinske radnice u Nemačkoj). Među sagovornicama je bilo onih kojima je ovo bilo prvo migraciono iskustvo, kao i onih koje su prethodno već živele van zemlje porekla – neke još kao deca, sa roditeljima *gastarbajterima*, a neke neposredno pre useljavanja u zemlju u kojoj je rađen intervju. Motivi njihove (poslednje) migracije su bili različiti, a neretko se nisu poklapali sa načinom na koji su ušle u zemlju i tipom dobijene vize. Za neke od njih odlazak je bio ostvarenje mladalačkih snova da žive u određenom gradu, u određenom kulturnom krugu. Za neke je to bila potreba da se razvijaju u poslovnom smislu. Među ženama je bilo onih čiji su motivi bili ekonomski, s tim da je nečija egzistencija bila ugrožena razvodom, a nečija izuzetno lošim radnim uslovima u Srbiji. Bilo je onih koje su se selile zbog ljubavi i dobijale vizu za pripajanje porodice. Bilo je onih koje su se selile zbog ljubavi, ali su ostale nedokumentovane i živele su “bez papira”. Bilo je i onih koje su preko granice morale da beže od porodičnog nasilja i agresivnih partnera.

U daljem tekstu ću kroz primer jedne od identifikovanih tema – migracionih strategija – pokušati da ukažem na vrednost upotrebe kvalitativne metodologije u migracionim studijama, posebno zbog toga što omogućava preispitivanje i redefinisane analitičkih kategorija u okviru kojih smo navikli da posmatramo savreme-

ne migracije. Sledeći primeri su odabrani jer jasno ilustruju da su motivi seljenja višestruki i neretko različiti od načina ulaska u zemlju, da su migracioni statusi promenljivi proizvodi igre između strukturalnih ograničenja i agensnosti aktera. Cilj navednih citata jeste da živopisno dočaraju borbe koje su moje sagovornice vodile da bi migrirale i ostale u zemljama destinacije. Celokupni materijal je anonimizovan tako što su imena svih sagovornica zamenjena pseudonimima, njihove godine su agregirane, a važni podaci, poput imena mesta iz kojih potiču ili u kojima žive, izostavljeni su.

5.2. Strategija prikupljanja dokaza

Jedna od strategija prisutna isključivo u Francuskoj jeste strategija “prikupljanja dokaza”. Ovaj vid borbe za legalizaciju položaja apsolutno je dominantan kod emigrantkinja koje su ušle nakon 2009. godine i rade uglavnom na poslovima održavanja higijene. Naime, iako je imigraciona politika Francuske poslednjih par decenija doživela zaokret ka restriktivnom modelu, ona je i dalje polu-propustljiva, jer dozvoljava legalizaciju nedokumentovanih migranata (Monforte i Dufour, 2011). Aplikanti ne smeju da napuštaju zemlju određeni broj godina i moraju da imaju dokaze o poreskim uplatama na svoje ime, čime nedokumentovani migranti dokazuju svoju lojalnosti republici i bivaju prevedeni u legalne tokove.

Znači skupljamo sve dokaze koje možemo da skupimo, da smo tu na teritoriji Francuske. Da, mi želimo stvarno da budemo regularni građani, da se stavimo u regularne tokove, da plaćamo porez. Mi smo porez prijavili... i da nemamo prihoda, što i jeste istina, trenutno nemamo to što ti moraš sebi za egzistenciju da zaradiš, na šta imaš pravo... (Ana, rane četrdesete, Francuska)

Potrebne informacije i savete imigrantkinje su skupljale kroz migrantske mreže srpske dijaspore, a oslanjale su se na pomoć agencija i advokatskih kancelarija specijalizovanih za ova pitanja. Takve organizacije predstavljaju deo vrlo unosne “migrantske industrije”, koja se sastoji iz agencija za regrutovanje i zapošljavanje migranata, advokata, agenata, švercera i drugih posrednika (Harris, 1996, navedeno prema Castles i Miller, 2009: 29).

Dobar deo intervjuisanih žena se bar u jednom periodu svoje migrantske karijere nalazio u položaju polulegalnosti (engl. *semilegality*). Polulegalnost je teorijski pojam i heurističko sredstvo koje služi da se uokvire različiti statusi “između” i da se ne pribegava konceptu ilegalnosti svaki put kada se pojave dvosmislenosti u nečijem zakonskom statusu. Ovaj pojam se može posmatrati kao “višedimenzionalni prostor gde zakonski status – formalni odnos migranata sa državom – inter-reaguje

sa različitim oblicima njihove agensnosti prema zakonu: njihovim ponašanjem i stavovima” (Kubal, 2012: 11). Polulegalnost se može shvatiti kao niz interakcija migranata sa legislativom, koji pokazuje da podela prema zakonskom statusu nije binarna (legalno-ilegalno), već predstavlja kontinuirani niz u kojem se mogu razlikovati državljani, strani legalni rezidenti, privremeni legalni rezidenti i “drugi” migranti (Kubal, 2012; Kubal, 2013).

Na primeru Ane, koja je u Francusku ušla legalno preko turističke vize, ali je nakon isteka tri meseca prešla u kategoriju nedokumentovanih migranata, postaje evidentno da su administrativne kategorije previše rigidne za živopisnu stvarnost. Ne samo što ona, i ostale sagovornice u istoj situaciji, ne bi mogle da se smatraju ilegalnim imigrantkinjama, već je pravo pitanje da li bi mogle da se uvrste i u kategoriju nedokumentovanih, posebno u državi koja nudi opciju ozvaničenja statusa kroz dokumentovanje poreskih uplata.

5.3. “Yugo model”

Sledeća strategija je dominantna u Nemačkoj, mada daleko od toga da nije prisutna i u Francuskoj. Nije ograničena na jednu kategoriju sagovornica, već je široko rasprostranjena među svim obrazovnim slojevima. U Nemačkoj je toliko raširena kod žena sa Balkana, da je dobila i neformalan naziv među tamošnjim socijalnim radnicima – “Yugo model”. Ova strategija se javlja u dve forme. Prva forma podrazumeva pronalazak državljanina za brak i opisana je u odsečku iz intervjua koji sam obavila sa Ivonom, sagovornicom u ranim četrdesetim godinama, koja živi u Nemačkoj:

Ja kažem mužu, ovako više ne može, ja ću probati sama nešto da uradim. Imam koleginicu koja je ovde bila učiteljica ‘70-ih godina, jako visprena i sposobna žena. Ona kaže dođi ti u [grad u Nemačkoj], ja imam stan. Ja kažem kako bre sa malim detetom? Ona kaže postoji jedan jedini način – da se udaš tamo.

Po pravilu informacije o mogućnostima korišćenja udaje kao kanala za dobijanje useljeničke vize sagovornice su dobijale preko poznanika koji su već živeli u željenoj zemlji destinacije.

Ja to kažem mom mužu, a već tada mi živimo zajedno, ali više skoro ne govorimo jedno s drugim... katastrofa je što se tiče roditelja... Ja kažem, mi imamo tu mogućnost da se razvedemo sporazumno i da ja odem. Ako hoćeš dođi, ako nećeš ostani sa mamom. Ali ja idem, jer ja ovde ne mogu da ostanem. Moja svekrva je zaista bila motiv da ja krenem. I ja kažem ovoj koleginicu hoću.

Do tog trenutka u intervjuu Ivona je već istakla da je osnovni motiv njene želje da ode iz zemlje zapravo život u vertikalno proširenom domaćinstvu, koji je dovodio do konstantnih sukoba između nje i njenog muža. Porodična organizacija retko kad je pretpostavljeni motiv emigracije u kvantitativnim studijama.

Ali on traži pare, 10.000 maraka. Mi se sporazumno razvedemo, prevedem dokument, jer sam trebala ovome da pošaljem sva dokumenta da bi on zakazao venčanje. On može otac da mi bude, naravno. Mužu sam rekla, tebi su vrata otvorena, ti si otac ovog deteta i možeš da dođeš u svakom trenutku.

Novčana nadoknada za brak je gotovo pravilo u ovakvim situacijama.

I došla sam ovde, nastaju peripetije. Ta moja koleginica je to uradila, jer je njoj taj čovek dugovao pare. Ja sam novac pozajmila, čak je otac mog muža dao neku svotu novca, on mi je rekao idi samo se skloni od svekrve. Venčali smo se za 4 dana kad sam došla ovde. (Ivona, rane četrdesete, Nemačka)

Ivona nije izolovani primer da su članovi migrantskih mreža, koji su nudili pomoć oko migracije, to zapravo činili iz lične koristi, ostavljajući sagovornice na cedilu čim bi ih iskoristili. Navedeni odlomak jasno ukazuje na činjenicu da podudarnost između motiva za odlazak, te kanala ulaska i opstanka u zemlji, ne bi smeo da se podrazumeva u okviru migracionih studija.

Drugi oblik Yugo modela podrazumeva pronalazak državljanina koji će priznati dete ili decu imigrantkinje i prisutan je samo u Nemačkoj. Naime, u ovoj državi važi *jus sanguinis*, ili zakon o poreklu, prema kojem dete, čiji su majka ili otac nemački državljani, automatski rođenjem postaje Nemač/ica:

To se ovde već po službama toliko ustalilo, da kad se ode za prijavu za dečiji dodatak ili vizu, radnici prevrću očima... kao to je Jugo model... a to znači da odjednom prijaviš treće ili četvrto dete koje imaju nemački pasoš, odnosno državljanstvo, i prijavljeno je sa nemačkim ocem. Ili da se venčaš sa nekim. Uglavnom Bosanci, Kosovo, Makedonija i iz Srbije su, ljudi dolaze ovde i onda najmlađe dete prijavljuju sa Nemcem. Plate za to Nemca koji prizna dete i onda automatski mama dobija papire... U trenutku trudnoće bitno je da se nađe neki Nemač koji je spreman da prizna i da prijavi to dete i da onda mama do osamnaeste godine deteta ima prava na boravak, pa samim tim i sva ostala deca. I onda pravi otac deteta tu bude kao neki rođak, ili je ilegalno, odlazi – dolazi, ili se odjednom kao mama preuda. (Ana, rane tridesete, Nemačka)

Opisana migrantska strategija zahteva strateško planiranje u koje je uključeno celo domaćinstvo, jer podrazumeva ne samo obezbeđivanje pozamašnih finansijskih sredstava, već i promene postojećih porodičnih struktura i odnosa – razvode, ponovnu udaju, prijavljivanje samo jednog deteta (ukoliko finansijska sredstva ne dozvoljavaju više) pa stoga i nejednak formalni tretman dece iz iste porodice itd. Nenameravana posledica opisanih restrukturiranja jeste i redefinisane rodne odnosa u mikro-sredini.

5.4. Prolongirano školovanje

Sledeća uočena strategija predstavlja strategiju “doživotnog školovanja”, koja je ponajviše uočena kod mlađih sagovornica, ali ne nužno samo kod visokoobrazovanih. Ova strategija zapravo predstavlja instrumentalizaciju obrazovanja u funkciji dobijanja vize. Visokoobrazovane učesnice istraživanja su svedočile o tome kako su namenski upisivale još jedne master studije ili prelazile na doktorske, samo kako bi mogle da produžavaju studentske vize. Iako je u obe zemlje relativno lako ući preko studenskih papira, sistemi prelaska sa studentskih viza na one koji omogućavaju puno radno vreme nisu lako ostvarivi. Sve sagovornice su radile, čak i više od dozvoljenog studentskog maksimuma, ali uglavnom na pozicijama rezervisanim za studente, poput rada na recepciji hotela, u agencijama za pomoć imigrantima, kao redari po muzejima i ustanovama kulture. U istraživanju su svedočile i mlade sagovornice sa završenom srednjom školom, koje su nisu imale nameru da upisuju naredne nivoe formalnog obrazovanja, ali su zato iskoristile opcije dozvoljene u Francuskoj – dobijale su studentske papire na osnovu pohađanja tečajeva francuskog jezika. I ove emigrantkinje su bile na tržištu rada, samo na neformalnim pozicijama, u sektoru čišćenja i drugih ličnih usluga. I jedne i druge sagovornice su aktivno tražile načine da izađu iz položaja polulegalnosti.

Empirijska istraživanja u okviru studija o migracijama su često fokusirana na samo jednu, usko definisanu grupu. Iako je neosporno da razlike između onih koji zauzimaju mesta na primarnom u odnosu na sekundarno tržište rada nisu male, ponekad je usmerenost isključivo na jedan obrazovni nivo i/ili radni položaj kontraproduktivna. Bez uključivanja sagovornica različitih socio-demografskih odlika i bez kvalitativnog pristupa ostala bi zamagljena činjenica da “različite kategorije” migrantkinja primenjuju vrlo slične migrantske strategije.

5.5. “EU-naturalizacija”

Strategija koja je jedinstvena za Evropsku uniju, kao političku formu, i Srbiju, kao zemlju koja se graniči sa državama članicama, jeste strategije “EU-naturalizacije”. Pod ovim podrazumevam korišćenje mogućnosti da državljanke Srbije uzmu državljanstvo neke treće države članice te da uživaju privilegije kao građanke EU dok žive u Francuskoj ili Nemačkoj. Naime, u okviru EU, kao nadnacionalne tvorevine, omogućeno je nesmetano kretanje i ostvarivanje radnih prava građana drugih članica u bilo kojoj državi članici.

Neke sagovornice su iskoristile svoje pravo dobijanja dvojnog državljanstva (na primer hrvatskog ili mađarskog) još pre nego što su se odlučile da migriraju. Međutim, Eva, sagovornica u ranim tridesetima, zbog nemogućnosti da nakon završena dva mastera pozitivno reguliše svoj radni status u Francuskoj, pribegla je strategiji dobijanja mađarskog državljanstva⁴. Ona je uspela da pribavi traženi dokaz o poreklu porodice i aktivno se posvetila učenju mađarskog jezika. S obzirom na to da zapravo nije imala etničke veze sa Mađarskom, učenje jezika je bilo izuzetno teško, ali je istrajala, kako sama kaže, motivisana idejom da će najzad moći da počne “normalno da radi”. Naime, studentski poslovi Evi nisu mogli da obezbede normalnu egzistenciju pa je visokokvalifikovane poslove za koje je bila obučena radila bez neophodne radne dozvole. Jačinu potrebe da se izađe iz polulegalnosti potvrđuje i činjenica da je prvi put odbijena za državljanstvo zbog slabog poznavanja jezika, nakon čega je nastavila da ga uči i aplicirala opet. Drugi put je njen zahtev bio prihvaćen, tako da je naturalizacija uspešno završena i to nekoliko dana pre obavljenog intervjua.

Evin primer, ne samo da jasno naglašava agensnost migrantkinja, već ističe još jednu prednost kvalitativnih pristupa. Naime, EU naturalizacija je kontekstualno zavisna strategija, u tom smislu da je dostupna samo građanima koji mogu da iskoriste bilateralne, međudržavne sporazume o dodeli državljanstava. Svrstavanje migranata u uprošćene kategorije, bez uzimanja u obzir relacionog odnosa između zemalja porekla i destinacije, bez uvažavanja konteksta, neće dati heuristički plodne rezultate.

⁴ Prema zakonu Republike Mađarske, koji se stupio na snagu 1. januara 2011. godine, sva zainteresovana lica koja mogu dokazati mađarsko poreklo, mogu aplicirati za dobijanje državljanstva. Pored toga neophodno je i znanje jezika na nivou osnovne komunikacije (<http://drzavljanstvo-usluge-prevodi.weebly.com/>).

5.6. Borba protiv sistema

Jedna od najproaktivnijih strategija jeste strategija “borbe protiv sistema”. Ona podrazumeva angažovanje svih raspoloživih resursa, pre svega humanog kapitala, u cilju borbe za svoja prava u prefekturama. Naime, iako je država ta koja donosi legislativni okvir i formira različite migracione režime, istraživači su pokazali da sprovođenje tih propisa zapravo zavisi od ličnih tumačenja i preferencija službenika – uličarskih birokrata (engl. *street-level bureaucrats*) – koji su zaduženi za nečiji slučaj (Schweitzer, 2022). Ovaj pojam je uveden da bi se objasnio nesklad između zvanično deklariranih vladinih ciljeva i stvarnih ishoda politika. Uličarske birokrate ne samo da implementiraju zakone, već zapravo sami postaju kreatori politika. Njihova posebna pozicija u određenim organizacijama, koju karakterišu visok stepen diskrecije i relativna autonomija od autoriteta organizacije, ono je što im dozvoljava da kreiraju politiku tokom interakcije sa građanima. Odluke ovih službenika na mikro-nivou mogu imati značajan uticaj na individualne živote i budućnost, a istovremeno ih je teško kontrolisati od strane državnih ili drugih organa (Schweitzer, 2022: 31).

Strategije borbe su bile prisutne u obe države. U Francuskoj je među nedokumentovanim migrantima, kao mantra, bila ponavljana fraza da je u prefekturama “moguće nemoguće, a nemoguće moguće”. Taj narativ je davao podstreka emigrantima da pokušaju da apliciraju za regulisanje boravka, čak iako nisu imali sve papire, jer se ishod nikada ne zna.

S druge strane, najbolji opis svoje borbe u Nemačkoj je dala Una, žena u ranim tridesetima, koja se nakon završenog mastera mučila da nađe odgovarajući posao u Nemačkoj:

Onda sam s tim ugovorom otišla u Ured za strance i rekla: “Evo, izvolite, ja sam našla posao.” I to je prvi put da su mi pravili problem jer su rekli upravo ovo: “Ti si prekvalifikovana, ovo je mesto sekretarice, premalo je novca, a ti imaš master diplomu. Ti moraš da zarađuješ petostruko više od ovoga što ti ovde nude.”

Uninu poziciju na tržištu rada, kao i pozicije mnogih drugih visokoobrazovanih sagovornica, obeležila je deprofesionalizacija, odnosno radno mesto ispod njihovih kvalifikacija.

E, onda sam ja tu diplomatski ishendlovala svoju situaciju. Praktično sam dobila nervni slom u Uredu za strance. (Smeh) Ali sam rekla: “Gospođo, da li vi shvatate da vaša pravila ne odgovaraju stvarnosti na tržištu rada? Da moje kolege Nemci imaju velikih poteškoća da nađu prvi posao posle studija koji je dobro plaćen? Neki su se prijavili da su nezaposleni.”

Una je u svom samocitatu posebno naglasila neadekvatnost i neusklađenost migracionih propisa sa realnošću na tržištu rada. Njena borba se nastavlja, dakle, kroz ukazivanje na nelogičnosti samog sistema.

Ja ovde nemam pravo na socijalnu pomoć jer nisam državljanin EU. Ja u Nemačkoj nisam bila jedan dan nezaposlena. Ni na koji način u ovoj državi nisam iskorišćavala sistem, dobro sam integrisana, perfektno govorim jezik, imam nemačku diplomu, imala sam nemačku državnu stipendiju i radila u [državna institucija]. Hoćete vi meni da kažete da je meni alternativa da se posle svega ovoga vratim u Srbiju sa svojih 30 godina i živim sa mamom i tatom, gde bi mi plata u najboljem slučaju bila 400 evra sa mojom master kvalifikacijom iz Nemačke?! Žena je ostala bez teksta na moj govor, ali bukvalno. "Pa da, ali ideja ovih pravila je da mi sprečimo da vi ovde budete zloupotrebljavani." "Ne. Ideja tog pravila je da vi štite svoje građane, što ja razumem. Ali nije sve u novcu. Ja od ove plate mogu da platim stan i mogu da preživim. Ja volim ovaj grad, ja volim vaš jezik, ja volim ovu zemlju i ja ovde imam prijatelje, izgradila sam neki svoj život i ja hoću ovde da živim."

Ovaj deo posebno naglašava isprepletanost i kompleksnost motiva za opstanak u zemlji destinacije, koji se retko kada mogu svesti na jednu ravan. U Uninom slučaju, ne radi se samo o lošim tržišnim i finansijskim uslovima koje bi je čekale u Srbiji, ili o prolongiranoj tranziciji u odraslost, već i o svojevrsnom osećaju pripadanja i emotivne vezanosti za zemlju u kojoj trenutno živi. Iako situacija ni tamo nije u potpunosti ispunila njena očekivanja, iako je njeno znanje potcenjeno, a ona potpuno svesna svoje deprivilegovane pozicije, za nju Nemačka i dalje ima komparativnu prednost, što joj daje snage da suprostavlja službenici i da se bori. U sledećem segmentu sagovornica objašnjava koncept uličarske birokratije.

Tako da je ona posle celog tog mog govora prosledila moj zahtev, ali imala sam sreće jer odlazak u Ured za strance je bukvalno kao nagazna mina. Ne šalim se. Imaš jako fine radnike tamo. Neki će ti zalepiti vizu u pasoš, a neće ni da gledaju tvoja dokumenta. A neki će da gledaju svako i najmanje slovice i da te maltretiraju za gluposti. A neki će, onako, da budu srednje. Bukvalno na koga tog dana naletiš od službenika...

Ishod Uninog zahteva je bio pozitivan, tako da je ona nastavila da živi u Nemačkoj, međutim, borba za bolje radno mesto na tržištu, za prevazilaženje deprofesionalizacije, daleko da je time bila završena. Zahvaljujući kvalitativnom pristupu, istraživači migracija mogu jasnije i dublje da sagledaju odnose moći i simboličke borbe,

bez čijeg razumevanja teško da možemo da razotkrijemo fenomen savremenih migracija.

6. ZAKLJUČAK

Na prethodnim stranama opisan je deo većeg istraživanja o radno aktivnim emigrantkinjama iz Srbije, koje žive u Francuskoj i Nemačkoj. Istraživanje sam koncipirala kao biografsko, te sam kroz problemski orijentisane intervju nastojala da sa svojim sagovornicama razmotam njihove migracione trajektorije. Neosporan doprinos kvalitativne metodologije migracionim studijama jeste to što ona dozvoljava da se migracije istraže u svojoj procesualnosti, da se istakne agensnost aktera i akterki u svim migracionim fazama te da se bolje razume borba između strukture i aktera.

Nekoliko opisanih migracionih strategija dokazuje upravo da analitičke kategorije (prema načinu dolaska, obrazovanju, legalnosti, mestu na tržištu rada) u koje smo navikli da smeštamo migrante, i iz kojih smo navikli da ih posmatramo, nisu (uvek) heuristički plodne. Recimo, kategorisanje migranata prema "motivima" kretanja, koje se zapravo svodi na tipove viza za koje potencijalni migranti apliciraju, predstavlja odraz administrativnog upravljanja međunarodnim kretanjima, a ne realnost za ljude koji se sele preko međunarodnih granica. Preuzimanje datih kategorija, ne samo što ne odražava njihovu svakodnevicu, ono ne prepoznaje fluidnost statusa, niti mogućnost aktivnog angažovanja samih migranata/kinja da se (iz)bore za neke druge, željene položaje. Tako su, na primer, emigrantkinje koje su došle u Francusku ili Nemačku zarad školovanja svedočile o vrlo stresnoj borbi za opstanak u zemljama destinacije nakon završenog nivoa obrazovanja. Mnoge od njih su bile primorane da upisuju dodatne mastere, nastojeći da produže svoj boravak u inostranstvu kroz strategiju dugoročnog školovanja. Kretanje iz legalne, delom privilegovane, studentske kategorije u legalnu, radnu kategoriju za njih je išao kroz instrumentalno korišćenje obrazovanja i polulegalne radne aranžmane. Njihov transfer je bio otežan, ali ne i neizvodljiv.

S druge strane, izjednačavanje analitičkih sa administrativnim kategorijama često utiče i na istraživače koji u svojim studijama primenjuju kvalitativne pristupe. Istraživačka odluka da se dubinski ispituju procesi samo u jednoj, uskoj definisanoj grupi iseljenika zapravo onemogućava da se istaknu sličnosti i razlike u dinamici promene migracionih statusa između grupa. Na primeru opisanih strategija jasno se vidi da načini na koje se emigrantkinje bore da o(p)stanu u zemlji destinacije nisu ograničene isključivo na jednu grupu, već da mogu biti transgrupne ili kontekstualno (strukturno) zavisne. Vrlo slične izbore gorepomenutoj strategiji dugoročnog školovanja pravile su i mlade emigrantkinje sa srednjom školom, koje su svoje

boravke produžavale kroz kurseve učenja jezika. Primer strategije koja se prostire i preko granica administrativnih grupa jeste i Yugo model, s tim što je on dominantno rasprostranjen u Nemačkoj, usled specifičnog migracionog režima. Bez obzira na njihove kategorije, sagovornice iz celog uzorka su bile su zapravo bile vrlo aktivne na tržištu rada i rešene da ostanu tu gde jesu. Ili bar rešene da se ne vraćaju bez borbe.

Na kraju, kvalitativni metod dozvoljava i da se obuhvate složeni odnosi između migracione, rodne i porodične sfere, koji su često mnogo kompleksniji od onoga što možemo da uočimo posmatrajući ih kroz pozitivističke pristupe. Spomenuta međuzavisnost nas upućuje na zaključak da su ishodi migracionih procesa pre relacioni, nego kategorijalni, te da se ne mogu posmatrati bez naglašavanja odnosa moći. Nažalost, ako smo kao naučnici i blizu da date zaključke prihvatimo, čini se da kao društvo još uvek nismo spremni da ih primenimo.

FINANCIJSKA POTPORA

Ovo istraživanje je podržano grantom Fondacije za otvoreno društvo (*Open Society Foundation*), u okviru stipendije *Civil Society Scholar Award*, za 2016./2017. godinu.

SUKOB INTERESA

Autorica izjavljuje da nema sukoba interesa.

ETIČKO ODOBRENJE

Autorica izjavljuje da u trenutku provođenja istraživanja nije postojala obaveza traženja etičkog odobrenja Filozofskog fakulteta – Univerziteta u Beogradu, no potvrđuje da je pri prikupljanju podataka slijedila dobre prakse etičnosti istraživanja.

PRISTUP PODATCIMA I TRANSPARENTNOST

Analitičke procedure dostupne su na zahtjev autorici.

LITERATURA

- Apitzsch U i Siouti I (2007). *Biographical Analysis as an Interdisciplinary Research Perspective in the Field of Migration Studies*. York: The University of York
- Babović M (2009). *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstva i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Bakewell O (2010). Some Reflections on Structure and Agency in Migration Theory, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (10): 1689–1708. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2010.489382>
- Bertaux D i Delcroix C (2000). Case Histories of Families and Social Processes: Enriching Sociology. U: Chamberlayne P, Bornat J i Wengraf T (ur.). *The Turn to Biographical Methods in Social Science – Comparative Issues and Examples*. London and New York: Routledge, 71–90
- Bertaux D i Thompson P (1993). *Between Generations: Family Models, Myths and Memories. The International Yearbook of Oral History and Life Stories. Vol. II*. Oxford: Oxford University Press
- Blagojević Hjuson M (2012). *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN WOMEN
- Bobić M i Babović M (2013). Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike, *Sociologija*, 55 (2): 209–228
- Bogdanović M (1993). *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije
- Boyd M i Grieco E (2003). *Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory*. <http://www.migrationpolicy.org/article/women-and-migration-incorporating-gender-international-migration-theory> (10. siječnja 2022.)
- Braun V i Clarke V (2006). Using Thematic Analysis in Psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2): 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Castagnone E (2011). *Bridging the Gap Between Qualitative and Quantitative Research Methods. The Case of Biographical Approach. ESF Strategic Workshop – New Approaches for Researching the Determinants of Migration Processes*. Oxford: International Migration Institute – University of Oxford. http://www.fieri.it/wp-content/uploads/2013/04/ESF-oxford-_note-Castagnone_145732-12102012_ita1.pdf (15. veljače 2022.)
- Castles S i Miller M (2009). *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World. 4th Edition*. London: Palgrave Macmillan
- Collyer M i de Haas H (2010). Developing Dynamic Categorizations of Transit Migration, *Population, Space and Place*, 18 (4): 468–481. <https://doi.org/10.1002/psp.635>
- Favell A (2008). Rebooting migration Theories, Interdisciplinarity, Globality, and Postdisciplinarity in Migration Studies. U: Brettell C i Hollifield J (ur.). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. New York: Routledge Editors, 259–279
- Fereday J i Muir-Cochrane E (2006). Demonstrating Rigor Using Thematic Analysis: A Hybrid Approach of Inductive and Deductive Coding and Theme Development, *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1):80–92. <https://doi.org/10.1177/160940690600500107>
- Galletta A (2013). *Mastering the Semi-Structured Interview and Beyond: From Research Design to Analysis and Publication*. NY: NYU Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814732939.001.0001>

- Grgurinović I (2013). Putnici i statisti: o politici (akademске) mobilnosti, *Studia ethnologica Croatica*, 25 (1): 129–142.
- Guhlich A (2017). *Migration and Social Pathways. Biographies of Highly Educated People Moving East-West-East in Europe*. Opladen: Verlag Barbara Budrich. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdf0ddg>
- Halfraee K i Boyle P (1993) The Challenge Facing Migration Research: the Case for a Biographical Approach, *Progress in Human Geography*, 17 (3): 333–348. <https://doi.org/10.1177/0309132593017003>
- Harris N (1996). *The New Untouchables: Immigration and the New World Worker*. Harmondsworth: Penguin
- Hoffmeyer-Zlotnik J (2008). Harmonisation of Demographic and Socio-Economic Variables in Cross-National Comparison, *Bulletin of Sociological Methodology*, 98 (1): 5–24. <https://doi.org/10.1177/075910630809800103>
- Ilić V (2013). Različita shvatanja posmatranja u sociologiji i antropologiji, *Sociologija*, 55 (4): 519-540. <https://doi.org/10.2298/SOC1304519I>
- Iosifides T i Sporton D (2009). Editorial: Biographical methods in migration research, *Migration Letters*, 6 (2): 101-108.
- Iosifides T (2011). *Qualitative Methods in Migration Studies – A Critical Realistic Perspective*. London: Routledge
- Janoski T (2010). *The Ironies of Citizenship: Naturalization and Integration in Industrialized Countries*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779206>
- Jolly S i Reeves H (2005). *Gender and Migration – Overview Report*. Brighton: Institute of Development Studies
- Jovchelovitch S i Bauer M (2000). *Narrative Interviewing [Online]*. London: LSE Research Online. <http://eprints.lse.ac.uk/2633> (15. veljače 2022.)
- Kofman E, Phizacklea A, Raghuram P i Sales R (2005). *Gender and International Migration in Europe*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203976265>
- Kotowska I, Matysiak A, Styrac M, Pailhé A, Solaz A i Vignoli D (2010). *Second European Quality of Life Survey Family Life and Work*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Kubal A (2012). *Conceptualizing Semi-Legality in Migration Research, Working Papers, Paper 58*. International Migration Institute. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2130594> (3. kolovoza 2019.)
- Kubal A (2013). Conceptualizing Semi-Legality in Migration Research, *Law & Society Review*, 47 (3): 555–587. <https://doi.org/10.1111/lasr.12031>
- Kuti S i Božić S (2011). Metodološki nacionalizam u društvenim znanostima: konzekvence za društvena istraživanja, *Migracijske i etničke teme*, 27 (3), 325-344
- Lazić M (2011). Čekajući kapitalizam. Beograd: Službeni glasnik
- Mason J (2002). *Qualitative Researching (Second Edition)*. London: SAGE
- Massey D (1990). Social structure, household strategy and the cumulative causation of migration, *Population Index*, 56 (1): 3-26. <https://doi.org/10.2307/3644186>
- Massey D, Arango J, Hugo G, Kouaouci A, Pellegrino A i Taylor E (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal, *Population and Development Review*, 19 (3): 431–466. <https://doi.org/10.2307/2938462>

- Matysiak A (2011). *Interdependencies Between Fertility and Women's Labour Supply*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-1284-3>
- Monforte P i Dufour P (2011). Mobilizing in Borderline Citizenship Regimes: A Comparative Analysis of Undocumented Migrants' Collective Actions, *Politics & Society*, 39 (2): 203–232. <https://doi.org/10.1177/0032329211405436>
- Morawska E (2013). Historical-Structural Models of International Migration. U: Rath J i Martiniello M (ur.). *An Introduction to International Migration Studies*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 57–79. <https://doi.org/10.1515/9789048517350-003>
- Morokvasic M (2014). Gendering Migration, *Migracijske i etničke teme*, 30 (3): 355–378. <https://doi.org/10.11567/met.30.3.4>
- Ojermark A (2007). *Presenting Life Histories: A literature review and annotated bibliography*. CPRC Working Paper 101. Chronic Poverty Research Centre. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1629210> https://www.chronicpoverty.org/uploads/publication_files/WP101_Ojermark.pdf (25. prosinca 2019.)
- Piore M (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572210>
- Portes A (1997). Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities, *International Migration Review*, 31 (4): 799–825. <https://doi.org/10.1177/019791839703100402>
- Reinharz S i Davidman L (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New York, Oxford: Oxford University Press
- Robinson O (2014). Sampling in Interview-Based Qualitative Research: A Theoretical and Practical Guide, *Qualitative Research in Psychology*, 11(1): 25–41.. <https://doi.org/10.1080/14780887.2013.801543>
- Saldaña J (2009). *The Coding Manual For Qualitative Researchers*. London: Sage Publications
- Sassen S (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. New York: Princeton University Press
- Schmitter Heisler B (2008). The Sociology of Immigration: From Assimilation to Segmented Assimilation, from the American experience to the Global Arena. U: Brettell C i Hollifield J (ur.). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. New York: Routledge Editors, 83–113
- Schweitzer R (2022). *Micro-Management of Irregular Migration Internal Borders and Public Services in London and Barcelona*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-91731-9>
- Uslovi i potrebna dokumentacija za dobijanje mađarskog državljanstva (bez dat.) <http://drzavljanstvo-usluge-prevodi.weebly.com/> (18. veljače 2022.)
- Vaismoradi M, Turunen H i Bondas T (2013). Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study, *Nursing and Health Sciences*, 15: 398–405. <https://doi.org/10.1111/nhs.12048>
- Vidicki V i Stojšin S (2021). Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metodi, *Sociologija*, 63 (1): 6–25
- Vives L (2012). Fragmented Migrant (Her)Stories: Multi-sited Ethnography and Feminist Migration Research, U: Bonifacio T (ur.). *Feminism and Migration – Cross-Cultural Engagements*. New York: Springer, 61–81. https://doi.org/10.1007/978-94-007-2831-8_4

- Wallace Goodman S (2010). Integration Requirements for Integration's Sake? Identifying, Categorising and Comparing Civic Integration Policies, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (5): 753–772. <https://doi.org/10.1080/13691831003764300>
- Wallerstein I (1984). *The Politics of the World Economy: The States, the Movements, and the Civilisations*. Cambridge: Cambridge University Press
- Witzel A (2000). The Problem-Centered Interview. *Forum: Qualitative Social Research*. 1 (1): 22. <https://doi.org/10.17169/fqs-1.1.1132>
- Witzel A i Reiter H (2012). *The Problem-Centred Interview*. London: Sage

Qualitative Approach to Migration Research: From Categories to Processuality

Dunja POLETI ĆOSIĆ <https://orcid.org/0000-0003-3179-6147>

Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

dunja.poleti@gmail.com

ABSTRACT

This paper aims to present the advantages of a qualitative approach in migration studies. Regardless of its proven validity, the qualitative perspective is still underutilised and remains overshadowed by research inspired by (neo)positivist, quantitative and statistical methods in migration studies. The paper seeks to prove the hypothesis that qualitative research, and the biographical method in particular, enables research on migration in its processuality, provides insight into the interconnection between the structure and the agency in all migration phases, and shines a light on power relations that produce unequal outcomes of these movements. The significance and reach of qualitative approaches have been demonstrated through the analysis of particular methodology solutions and the findings obtained by the research on the contemporary international migration of women from Serbia in the European context. The first section of the paper is a comprehensive overview of the application of theoretical and methodological approaches in migration studies, followed by an elaborate description of individual methodological procedures as well as relevant findings of the mentioned research. The main contribution of this paper is that it shows how qualitative research enables the re-examination and deconstruction of categories within which we are used to observing migrants and which actually represent a reflection of the administrative management of international movements.

Key words: women in emigration, agency, biographical method, migration strategies, Serbia

